

Słownik gwar Lubelszczyzny

Tom XII

Czynności – Miary – Uczucia – Cechy i właściwości – Inne.

Teksty gwarowe. Indeks haseł

Dwunasty tom *Słownika gwar Lubelszczyzny* zawiera 1397 haseł, wzbogaconych 11 mapami językowymi, z zakresu pól tematycznych: *Czynności. Miary. Uczucia. Cechy i właściwości. Inne*, stanowiących *Suplement* do tomów I–XI. Całość zamykają *Teksty gwarowe i Indeks haseł* z tomów I–XII. Materiał włączony do tomu XII nie jest jednorodny tematycznie, ma charakter zbierający, dopełniający i segmentujący leksykę zgromadzoną w *Słowniku gwar Lubelszczyzny*. Obok nazewnictwa związanego z czynnościami, cechami, właściwościami, miarami i uczuciami, zawiera uzupełnienia domen tematycznych z tomów poprzednich, por. hasła: *bałonie* ‘roślina – jastrun właściwy, *Leucanthemum vulgare*’, *gruba* ‘piec do ogrzewania wszystkich pomieszczeń domu’, *grzęda* ‘drażek umocowany pod sufitem w rogu mieszkania, służący do wieszania ubrań’, *kryzysówki* ‘pierogi z ziemniakami i cebulą’, *kusy pies* ‘skorek pospolity, *Forficula auricularia*’, *łuczyna* ‘żywiczny, wysuszony kawałek drewna służący dawniej do oświetlania izby’, *pecyna* ‘kawałek ukruszonej gliny, tynku, wapna’, *żywina* ‘zwierzęta domowe’.

W tomie jest też nazewnictwo, które nie mieści się w omawianych wcześniej domenach tematycznych, np. hasła: *ano* ‘tak, oczywiście’, *byle* ‘aby, żeby’, *coby* ‘aby, żeby’, *ino* ‘tylko, jedynie’. Są to trudne do uchwycenia elementy językowego obrazu świata mieszkańców wsi, znane z przeszłości, a także wpisane w codzienną egzystencję, jednak nie nazywane desygnatów z zakresu kultury materialnej i duchowej wsi. Często służą jako wskaźniki zespolenia i nawiązania w dłuższych wypowiedziach lub ich fragmentach.

Słownictwo zebrane w tomie XII pokazuje obraz tradycyjnej wspólnoty wiejskiej w nieco innej formie, ale podobnie, jak i w innych domenach nazewnictwa, widoczne jest bogactwo interpretacji otaczającego świata w przestrzeni lokalnej i regionalnej z wielością nazw na określenie jednego desygnatu, np.: *beltać*, *brzechtać*, *kałatać*, *klócić*, *mącić*, *mieszać* ‘mieszać płyny’; *bryznąć*, *cisnąć*, *kidnąć*, *kinąć*, *pyrgnąć*, *rucić*, *rzucić*, *szmyrgnąć* ‘rzucić czymś’;

brudzić, ćmoruchać, kitlać, morusać, murdzać, rechać, smolić, tyllać, walać 'brudzić siebie lub swoje ubranie'; *cknić się, kuczyć się, przykrzyć się, skuczno, tęsknić, tęskno* 'odczuwać tęsknotę'.

Niniejszy tom jest kolejną częścią opracowania kilkutomowego o wymiarze regionalnym, łączącego wymogi słownika wewnątrzdialektalnego i międzydialektalnego. Ma charakter niedyferencyjny, i – ze względu na jednolitość całości – w części słownikowej oparty jest na tych samych zasadach metodologicznych jak jedenaście już wydanych tomów, ze wspólnym modelem hasła słownikowego, z zachowanym alfabetycznym układem nazw wpisanych w szerokie konteksty kulturowe i obyczajowe oraz z wykorzystaniem technik atlasowych. Z tego też powodu, w tomie XII powtórzone są elementy założeń metodologicznych i zasad redakcyjnych, a także wykorzystane źródła i opracowania oraz wykaz miejscowości, z których pochodzi materiał.

Terenem badań jest Lubelszczyzna w granicach województwa sprzed 1975 roku, nieznacznie zmienionego od roku 1999 (zob. mapę 1), a materiał został wyekscerpowany z wypowiedzi najstarszych mieszkańców 571 wsi regionu lubelskiego (por. wykaz miejscowości) i od 2500 informatorów. Korpus materiałowy tomu XII *Słownika gwar Lubelszczyzny* stanowią: 1) nagrania terenowe, zapisane na taśmach magnetofonowych, 2) teksty ciągle zapisane (bez dokumentacji dźwiękowej), 3) zapisy słów zbierane metodą kwestionariuszową (bez egzemplifikacji kontekstowej). Dodatkowe materiały słownikowe zostały pozyskane z kartoteki *Atlasu gwar polskich* (zapisy słów bez kontekstów), kartoteki *Słownika gwar polskich* PAN, archiwów językowych oraz częściowo z prac magisterskich, licencjackich i źródeł drukowanych.

Artykuł hasłowy składa się z następujących elementów.

1. Wyraz hasłowy i jego znaczenie realizowane w postaci definicji realnoznaczeniowej.
2. Konteksty występowania wyrazu.
3. Źródła.
4. Geografia wyrazu wraz z mapą językową, przywołaną poprzez zastosowanie odsyłaczy do mapy, zamieszczonej na końcu części słownikowej.
5. Zjawiska fleksyjne i najczęstsze odmiany fonetyczne, zlokalizowane w segmencie: wymowa.
6. Odwołania do synonimów (nazw obocznych w jednej wsi) i heteronimów (oboczników nazewniczych na szerszym obszarze), z zastosowaniem odsyłacza: por.

Przykładowe hasła przedstawiają się następująco.

Bałykować ‘marnować, tracić czas’

Bałykuje, próżniok je, nie chce robić (Gościeradów). Nie chce mu się robić, ino bałykować lubi całymi dniami (Opoka). On lubi się tak bałykować, żadny roboty się ni bierze (Gałęzów). Robota go się nie trzymo, woli bałykować (Charlejew).

Źródła: PM, MG.

Geografia: Lubelszczyzna zachodnia.

Wymowa: *bałykować*.

Por. *barłożyć, byczyć się, hać, leniuchować, mitrzyć, próżnować, przeliwać się*.

Katulać się I ‘tulać się po świecie’

Bedzie katulać się po świecie, jak tu gospodarka jest (Uchańka). Ja jeszcze dwa lat po wojnie tak katulał się, to tu, to tam, i potem dopiero wrócił tutaj (Stulno). Co będzie na stare lata katulać się po świecie, chco, niech jado, a ja katulać się ni będzie (Hrebenne).

Źródła: PM, MG.

Geografia: Lubelszczyzna wschodnia.

Wymowa: *katulać się*.

Por. *tulać się*.

Pecyna IV ‘kawałek ukruszonej gliny, tynku, wapna’

Pecyna to grudka gliny wypalona (Staw Noakowski). Pecyna to wapno z pieca, z glino co leci (Rożki). Pęcyna, to jo dziecko wybiera jak dłużej w piecu (Tarnawka). Pęcyna to ten gruz, co leciał, jak się drzewiane ściany łomiała (Stojeszyn). Pęcyna to odpadający kawałek wapna z pieca (Sulów). Pecyna to jest ta glina do łoblenia ścian, co łobleciała (Sąsiadka). Pecyna łodpada z pułapu, to takie suche (Łazy). Pecyna to się kruszy z pieca (Horyszów Ruski). O, to tak pecyna tam czegoś, z pieca się ukruszy pecyna (Siedliska pow. Tomaszów Lubelski). Pecyna to twarde z pieca, chleb jak pecyna, jak twardy (Oszczów).

Źródła: PM, MG.

Geografia: powszechne.

D. lp. *pecyny*; D. lm. *pecynów*; wymowa: *pecyna, pencyna, pycyna, pyncyna*.

Por. *pacyna*.

Swarzyć się ‘kłócić się’

Swarnik kwit żółto i swary wszelkie powodował, mówili, że przez to ludzie mieli swarzyć się, przez to ziele (Rogóźno). Zgoda w dumu, a swarnik przyniść, to zara zaczął swarzyć się, tak

to ziele działa (Niedzieliska). *Tak mówili, że przyniesła swarzybabe do dom i od razu zaczeni swarzyć sie* (Kulik). *Swarzybaby to nie chcieli ludzie nawet brać do ręki, bo zaczęło sie kłócić, po dawnymu swarzyć sie* (Kasiłan). *Swarzyć sie kiedyś swarzyli i dali ludzie swarzyć sie bedo. Przydzie i tak będzie podjudzać, bo może zaszkodzi, może zaczęło swarzyć sie* (Majdan Stary). *Swarzyć sie ludzie bedo o byle co* (Worgule). *So takie, co lubio byz przerwy swarzyć sie, jak ni w domu, to z sąsiadami* (Sól). *Swarzyli sie byle czego, powodu ni było, a te swarzyli sie* (Potok Górny). *O byle co ludzie swarzo sie* (Niedziałowice).

Źródła: PM, MG.

Geografia: Lubelszczyzna wschodnia i okolice Biłgoraja (zob. mapa 9).

Wymowa: *sfażyć śe*.

Por. *jarchać się, kłócić się, spierać się, sprzeczać się, wadzić się*.

Osobny segment stanowią *Teksty gwarowe* (zbiór obejmuje 413 wypowiedzi ze 119 wsi Lubelszczyzny). Są to zapisane dłuższe rozmowy na różne tematy dotyczące życia i pracy na wsi dawnej (z odniesieniami do współczesności), w tym uprawy roli, prac i sprzętów domowych, pożywienia, świata roślinnego i zwierzęcego, budownictwa, przestrzeni wiejskiej, życia społecznego, religijnego, towarzyskiego, astronomii i meteorologii, czasu, obyczajowości i obrzędowości ludowej. W tomie jest także alfabetyczny wykaz wszystkich haseł zamieszczonych w *Słowniku*, od tomu I do XII.

W tomie XII *Słownika gwar Lubelszczyzny*, podobnie jak w tomach I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX, X, XI zastosowano zapis ortograficzny, a formę hasła sprowadzono do ogólnopolskiej. Zarówno w opisie haseł, jak i w tekstach gwarowych, zastosowano zestandaryzowany i ujednolicony zapis półfonetyczny, ale uwzględniający właściwości fonetyczne, morfologiczne i składniowe gwar regionu lubelskiego, zastosowano także w przywołanych w hasle kontekstach.

Integralną częścią hasła słownikowego jest mapa, a także kwalifikatory. Mapa spełnia istotną rolę wizualnej specyfikacji geograficznej. Została wkomponowana w hasło, zgodnie z założeniem, że jej umieszczenie pozwala nie tylko na pełniejsze wykorzystanie informacji geograficznych, ale także na uchwycenie miejsca danego leksemu w specyfice gwarowej regionu. Daje czytelnikowi lepszą orientację w usytuowaniu przestrzennym danej nazwy, zasięgu jej występowania (zwarcie, wyspowo, w rozproszeniu, sporadycznie, nierównomiernie, centralnie czy peryferyjnie), naświetla związki leksykalne danego obszaru z obszarami sąsiadującymi. Każda z tych informacji niesie pewne treści rzutujące na charakter nazwy i określanego przez nią desygnatu. Dowiadujemy się ponadto o miejscu danej nazwy

wśród innych określeń danego desygnatu – synonimów i heteronimów – oraz o jej ekspansywnym lub recesywnym charakterze, na który wskazuje zasięg i miejsce lokalizacji.

Kwalifikatory nie stanowią odrębnego segmentu hasła, ale są wpisane w przywołane konteksty gwarowe, pochodzące od użytkowników gwary. Są odpowiednio dobrane i uporządkowane, zgodnie z zastosowaną metodologią opisu hasła słownikowego. Taka koncepcja wykorzystania kwalifikatora i wbudowania go w kontekst, odzwierciedla świadomość językową mieszkańców współczesnej wsi, którzy poprzez nazwę i desygnat, przywołują obraz z przeszłości.

Tom XII, składający się z trzech części: *Słownika obejmującego Czynności – Miary – Uczucia – Cechy i właściwości – Inne* oraz *Tekstów gwarowych* i *Indeksu haseł*, spełnia walor dokumentu utrwalającego dziedzictwo językowe i zgodnie z Konwencją UNESCO z 2003 r. wpisującego się w ochronę niematerialnego dziedzictwa kulturowego regionu oraz w długofalowe prace badawcze o fundamentalnym znaczeniu dla dziedzictwa i kultury narodowej. W obliczu zmian, jakim podlegają współczesne gwary, taka forma dokumentacji staje się kulturową koniecznością i wyzwaniem dla współczesnych i przyszłych pokoleń. Jest odzwierciedleniem złożoności i wielokulturowości gwar Lubelszczyzny oraz obrazem zróżnicowania leksykalnego regionu ze zjawiskami małopolskimi, mazowieckimi, kresowymi, ogólnogwarowymi i ogólnopolskimi. Interpretacja dialektologiczno-etnolingwistyczna materiału pozwala na wszechstronną charakterystykę nie tylko nazwy, ale jej miejsca w strukturze kulturowej, obyczajowej, wierzeniowej i świadomościowej mieszkańców wsi regionu lubelskiego, będącego nie tylko pomostem między wschodem a zachodem, ale między Unią Europejską a Europą Wschodnią.

Tom XII *Słownika gwar Lubelszczyzny* jako opracowanie naukowe, ale także użytkowe o wymiarze praktycznym, jest nie tylko formą utrwalenia i zachowania dziedzictwa językowego i kulturowego regionu lubelskiego, konceptualizowanego w postaci zbioru słów tworzących leksykon gwarowy. Jest przede wszystkim istotnym instrumentem w kreowaniu „marki regionalnej” i promocji regionu lubelskiego, z założeniem jego dostępności dla szerokiego kręgu odbiorców, zarówno językoznawców, jak i badaczy innych dziedzin, twórców regionalnych, propagatorów kultury regionu, nauczycieli realizujących edukacyjną ścieżkę regionalną i upowszechniających założenia „małej ojczyzny” oraz młodzieży, pragnącej zrozumieć istotę kulturowo-językowego obrazu własnego regionu.